

De studie van menselijke crematies uit twee urnenveldennecropolen te Velzeke (O.-Vl.)

Guy DE MULDER en Liesbeth SMITS

Samenvatting

Tijdens de opgravingen in de jaren '70 werden twee grafvelden uit de late bronstijd / vroege ijzertijd onderzocht te Velzeke (gemeente Zottegem, Oost-Vlaanderen). Het antropologisch onderzoek van het botmateriaal heeft nieuwe inzichten betreffende de twee urnengrafvelden te Velzeke opgeleverd. Bij het onderzoek van de crematieresten werden de volgende aspecten gedocumenteerd: de verbrandingsgraad van het bot, de mate van fragmentatie van het been, een inventaris van de menselijke resten en de bepaling van het geslacht en de leeftijd.

De site aan de Paddestraat fungeerde als begraafplaats vanaf het begin van de late bronstijd tot in de beginfase van de vroege ijzertijd. 35 bijzettingen konden bestudeerd worden. Op het vlak van de leeftijdsbepaling konden 8 kinderen en 18 volwassenen onderscheiden worden. Van de groep volwassenen kon het geslacht met enige mate van zekerheid bepaald worden bij 5 vrouwen en 3 mannen. Een urnengraf bevatte de restanten van een volwassenen vrouw en een neonaat. Op het bot van een volwassen man werden sporen van arthritis vastgesteld. Alhoewel de kinderen ondervetegenwoordigd zijn wordt de volledige bevolkingstructuur in de begraafplaats aangetroffen in de site aan de Paddestraat.

Het grafveld aan de Provinciebaan werd in gebruik genomen in het begin van de vroege ijzertijd. De tien onderzochte crematies vertegenwoordigden 8 volwassenen, waarvan 5 mannen. Vrouwen en kinderbijzettingen werden niet aangetroffen. Deze mannelijke begraafplaats weerspiegelt waarschijnlijk de sociale veranderingen die in de vroege ijzertijd optraden in het gebied. Graf 6, een relatief specifieke bijzetting, herbergde de restanten van een bejaarde man, die kan beschouwd worden als een lokale leidersfiguur. Deze bijzetting is tevens het oudste graf van de necropool. Verder valt dit crematiegraf op door zijn relatief rijk karakter. In de urne waren fragmenten van andere bijgaven in de vorm van aardewerk gedeponneerd. Om zijn sociale positie en de veranderingen binnen de gemeenschap te benadrukken, werd een nieuwe begraafplaats uitgekozen ten koste van de necropool aan de Paddestraat, die in de beginfase van de vroege ijzertijd ophield te functioneren. Zoals de andere grafvelden in Oost-Vlaanderen werd de necropool aan de Provinciebaan voor het einde van de vroege ijzertijd verlaten.

Résumé

Au cours de fouilles dans les années soixante-dix, deux nécropoles du Bronze final/premier Âge du Fer ont été partiellement investiguées à Velzeke (Zottegem, Flandre orientale). L'étude anthropologique des ossements a livré de nouvelles informations concernant les deux cimetières. Pour étudier les incinérations, divers aspects ont été pris en compte : le degré de combustion, la fragmentation des ossements incinérés, l'inventaire des restes humains et la détermination du sexe et de l'âge.

Le site de la Paddestraat a fonctionné comme cimetière du Bronze final au début du premier Âge du Fer. On a pu étudier 35 incinérations. En ce qui concerne la détermination de l'âge, on a distingué 8 enfants et 18 adultes. La détermination du sexe nous montre avec une certitude relative la présence de 5 femmes et 3 hommes adultes. Un homme adulte présentait des traces d'ostéophytose (arthrite). Une tombe à urne contenait les restes d'une femme et d'un nourrisson. Quoique les enfants soient mal représentés, la structure complète de la population (enfants, hommes et femmes) est attestée dans le site de la Paddestraat.

La nécropole de la Provinciebaan a été utilisée dès le début du premier Âge du Fer. Les dix incinérations étudiées représentaient 8 adultes, dont 5 hommes. On n'a pas découvert d'incinérations de femmes et d'enfants. Cette nécropole à forte population masculine reflète probablement les changements sociaux qui se sont produits dans la région pendant le premier Âge du Fer. La tombe 6, contenait une incinération exceptionnelle, notamment les restes de l'homme le plus âgé dans la nécropole. Il avait une taille de 1,75 m. De toute évidence, il a eu des problèmes de gingivite. Certaines indications suggèrent que cet homme peut être considéré comme un chef local. Sa tombe est la plus ancienne de la nécropole et a livré un mobilier funéraire relativement riche, consistant en divers vases d'accompagnement. Afin d'accentuer sa position sociale et les changements dans la société durant la transition de l'Âge du Bronze/Âge du Fer, cette nouvelle nécropole supplante la nécropole, de la Paddestraat, qui a été abandonnée au début du premier Âge du Fer. Comme les autres champs d'urnes en Flandre orientale, elle a été désertée avant la fin du premier Âge du Fer.

1. INLEIDING

Het archeologisch onderzoek van de jaren '70 bracht voor het eerst protohistorische sporen aan het licht te Velzeke, een deelgemeente van de stad Zottegem (provincie Oost-Vlaanderen). De beide vindplaatsen liggen op een zuidwest-noordoost georiënteerd plateau, ingesloten tussen twee beken. Bodemkundig is de site

gelocaliseerd in de leemstreek. De twee grafvelden zijn te situeren op de zuidelijke bovenrand van een helling. Tussen beide begraafplaatsen bedraagt de afstand in vogelvlucht iets meer dan 1 km (fig. 1).

Van 1970 tot 1974 werd op een vindplaats langsheen de Provinciebaan een urnengrafveld uit de vroege ijzertijd onderzocht. De site was

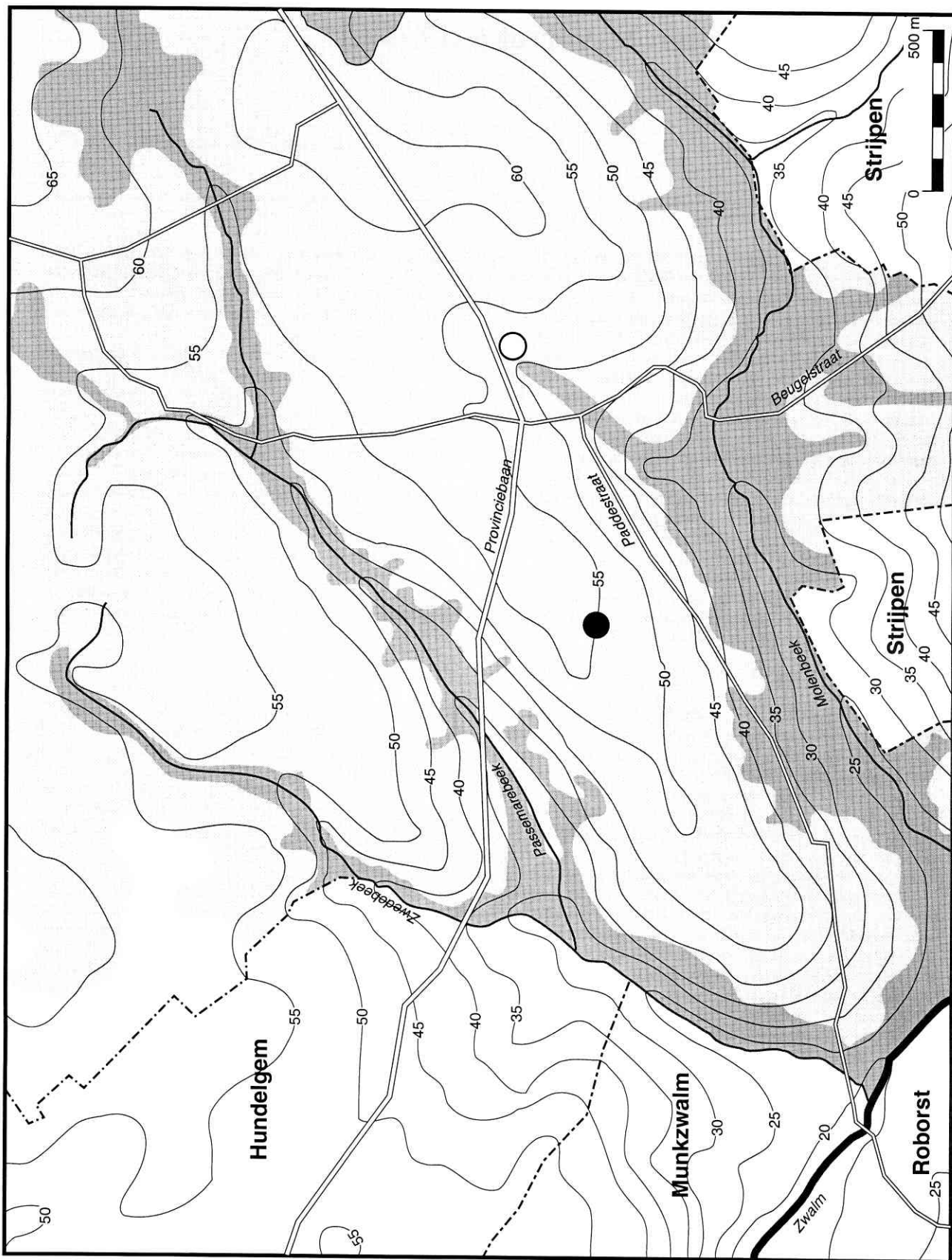

Fig. 2 — Aanduiding van de sleuven, opgegraven op de site van de Paddestraat, op het kadasterplan.

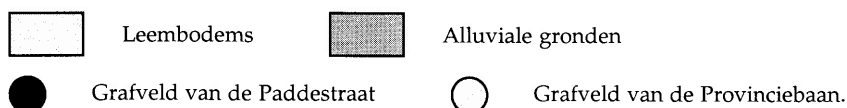
echter verstoord door de latere Gallo-Romeinse occupatie; een circulaire structuur en elf crematiegraven waren nog bewaard gebleven. Deze crematies kunnen onderverdeeld worden in een beenderpakgraf en tien urnengraven, verder op te splitsen in negen urnengraven in de strikte zin van het woord en een brandafvalgraf. Het grafveld vangt aan in het begin van de vroege ijzertijd (HA C) en houdt op te functioneren op het einde van de periode Ha C/Ha D. De levensduur van de begraafplaats heeft vermoedelijk ongeveer 200 tot 250 jaar bedragen. Van de necropool is enkel de zuidelijke grens vastgesteld.

In 1975–76 werd een tweede necropool, op ongeveer 1 km ten zuidwesten van de eerstgenoemde zone langsheen de Paddestraat opgegraven. Tijdens ruilverkavelingswerken in

deze sector werden in 1987 op ca. 100 m ten oosten van de eerste opgravingscampagne een aantal nieuwe incineraties aangesneden (fig. 2). De begraafplaats strekte zich over een afstand van meer dan 140 m uit en nergens werden de grenzen ervan vastgesteld. Dit tweede urnenveld was ouder en dateerde uit de late bronstijd (Ha A2) en werd verlaten in de loop van de vroege ijzertijd (Ha C). Op basis van de huidige stand van het onderzoek bedroeg de occupatieperiode van de site ca. 400 à 500 jaar. Deze necropool was gedurende een bepaalde periode gelijktijdig in gebruik met het urnenveld aan de Provinciebaan. Tijdens het onderzoek zijn er voorlopig éénenveertig graven op de site van de Paddestraat aan het licht gekomen. Op het vlak van de typologie van de crematies is opnieuw het overwicht van

Bladzijde links:

Fig. 1 — Uittreksel van de bodemkaart met aanduiding van de grafvelden.

de urnengraven opvallend. In het totaal zijn er negenendertig urnengraven, op te splitsen in negenentwintig urnengraven *sensu stricto* en zeven brandafvalgraven. Van drie crematies was niet te onderscheiden of het een urnengraf of een brandafvalgraf betrof. Tenslotte was er nog een beenderpakgraf en een onbepaalde bijzetting (De Mulder & Rogge, 1995).

2. METHODOLOGIE

Het onderzoek van de verbrande crematieresten werd pas in 1997 en 1998 uitgevoerd door Liesbeth Smits (De Mulder & Smits, 1999). Wij presenteren hier de resultaten van het onderzoek. Gezien de beide sites maar gedeeltelijk zijn opgegraven, bieden de ingezamelde gegevens een eerste onvolledig beeld van de twee necropolen.

Bij het onderzoek van gecremeerde botten worden diverse facetten bekeken (Smits & Hidink, 1999). De verbrandingsgraad kan bepaald worden door de kleur van het bot, die verandert onder invloed van de temperatuur en de duur van de verbranding. De kleur van het verbrande bot is een indicatie voor de verbrandingsgraad. Vijf fasen van verbrandingsgraad worden onderscheiden; variërend van fase 1 met een donkerbruine kleur, zeer slecht verbrand botmateriaal en een temperatuur van minder dan 275° tot fase 5, gekarakteriseerd door een oudwitte kleur van het bot, zeer goed verbrand been en een temperatuur van meer dan 800° (Wahl, 1982).

Door de verbranding kan het bot veranderen van vorm. De fragmentatie van het verbrande been is verder afhankelijk van depositie en postdepositionele processen. Na de crematie is het bot erg broos en gemakkelijk breekbaar. Fragmentatie van het materiaal kan ook doelbewust gebeuren door de nabestaanden. Een andere factor bij de fragmentatie is de depositeerwijze van de gecremeerde restanten. De plaatsing in een urne biedt een grotere kans op bescherming en bewaring van grote fragmenten dan verbrand botmateriaal dat in een kuil wordt gedeponeerd. De beschrijving van de fragmentatie kent eveneens vijf stadia variërend van zeer klein (< 1,5 cm) tot zeer groot (4,6–5,5 cm en groter).

De mate van compleetheid kan worden vastgesteld door het inventariseren van de crematieresten; rekening dient te worden gehouden met depositie en postdepositionele factoren. Bij

de inventarisatie worden de menselijke restanten in de volgende categorieën onderverdeeld: hersenschedel, aangezichtsschedel, axiaal skelet (schouder, wervels, ribben, bekken), diafyse extremiteiten (armen en benen) en epifyse extremiteiten (gewrichten).

De geslachtsbepaling berust zoals bij inhumaties op vorm- en grootteverschillen van de geslachtskenmerken van de schedel en het bekken. Deze gebeurt op basis van de aanwijzingen van de Workshop of European Anthropologists (1980). Verder is het onderscheid in robuustiteit van het post-craniële skelet tussen mannen en vrouwen een aanwijzing. De grootte van de gewrichten en de schachtdikte van de lange pijpbeenderen kunnen hiervoor worden gebruikt (Schutkowski & Himmel, 1987). Een methode, specifiek gebruikt voor de geslachtsbepaling op basis van crematieresten, werkt met de *pars petrosa* (rotsbeen), een botstuk binnen de schedel, dat vrij dik en massief is (Wahl, 1982; Schutkowski, 1983). Het rotsbeen blijft bij crematies vaak geconserveerd. Deze methode is een metrische geslachtsbepaling, die op basis van een aantal discriminatie-analyses wordt berekend.

Bij de leeftijdsbepaling worden in principe dezelfde methoden gebruikt als bij de inhumaties. Onderzoek van de tanden en van de ontwikkeling van de epifysen en de schedelnaaden levert informatie op betreffende de leeftijd van de overledene. De leeftijd van kinderen wordt vooral op basis van het gebit bepaald; voor volwassenen hanteert men hoofdzakelijk de staat van de schedelnaadsluiting. Een nieuwe aanvullende methode is de kwalitatieve histologische leeftijdsbepaling (Hummel & Schutkowski, 1993), maar deze werd niet toegepast op het verbrand botmateriaal van de Velzeekse necropolen.

3. HET GRAFVELD VELZEKE/PADDESTRAAT

Momenteel zijn er éenenveertig crematies opgegraven op de necropool van de Paddestraat. Door de erosie op de helling en de landbouwactiviteiten zijn talrijke graven gedeeltelijk tot zwaar verstoord. Vijfendertig bijzettingen (85,4 %) zijn anthropologisch bestudeerd (Tabel 1).

Het gewicht van de bewaarde crematieresten schommelt tussen 16 g tot 920 g (fig. 3). Het gemiddelde bedraagt 210 g. Dit lage cijfer is te wijten aan postdepositionele factoren als erosie en beploeging.

Grafnummer	Gewicht g	Fragmentatie cm	Verbranding	Geslacht	Leeftijd
V75/2	448	2-7	5	M	18-40
V75/4	56	< 1	4	-	-
V75/5	93	1-3	4	V ?	Volwassen
V75/6	197	2-3	4-5	-	20-40
V75/7	29	< 1-1	4	-	-
V75/8	28	< 1-1	5	-	-
V75/9	16	< 1-1	4	-	-
V75/10	152	2-3	4	-	3-4
V75/11	196	1-2	4	-	ca. 3
V75/12	43	< 1-1	4	-	-
V75/13	23	1	4	-	-
V75/14	83	< 1-1	4	-	ca. 3
V75/15	212	2-4	5	-	20-40
V75/18	689	3-4	4-5	-	15-40
V75/19	84	< 1-4	4	-	5-14
V75/20	202	1-2	3-4	-	ca. 3
V75/21	600	2-5	4-5	-	20-60
V75/22	22	1-3	4	-	-
V75/23	84	< 1-3	4	-	Volwassen
V75/24	27	< 1-1	4	-	-
V75/25	260	1-4	4	-	2-4
V75/26	594	2-4	4-5	V	20-60
V75/27	475	1-4	4	V + n	20-30/0
V76/28	43	2	4	-	Volwassen
V76/30	75	1-3	4	-	-
V76/32	920	2-7	4-5	M ?	20-40
V76/33	54	1	4	-	0-2
V76/34	57	2-3	4-5	M ?	Volwassen
V76/35	87	1-2	4-5	-	> 18
V76/36	80	1-2	4	-	-
V87/37	469	3-5	4-5	V ?	> 24
V87/38	413	1-4	4	V ?	> 24
V87/39	213	1-4	5	-	Volwassen ?
V87/40	231	1-3	4	-	20-40
V87/41	96	2	4	-	20-60

Tabel 1 – Overzicht van de fysisch-anthropologische gegevens per crematie in het grafveld aan de Paddestraat.

De verbrandingsgraad was overwegend fase 4 of 5, d.w.z. goed tot zeer goed verbrand met een temperatuur van 650°-800° en meer.

Slechts bij acht gevallen (22,8%) van de bestudeerde graven kon het geslacht van de overledene met enige mate van zekerheid bepaald worden. Er werden drie mannen en vijf vrouwen geïdentificeerd. Één van de vrouwen was samen met haar kind, een neonaat of een foetus bijgezet. Beide kwamen vermoedelijk om tengevolge van problemen tijdens de zwangerschap/bevalling of ten gevolge van complicaties nadien. In graf 38 werd in associatie met de overblijfselen van een vrouw een spinschijfje gevonden (De Mulder & Rogge, 1995: 32). Dergelijk voorwerp wordt normaliter

met vrouwelijke bijzettingen geassocieerd (De Mulder, 1994: 106). In het grafveld van Someren-Waterdael (NI) is echter een spinschijfje in een mannengraf geattesteerd (Kortlang, 1999: 152 en 192).

Gegevens over de leeftijdscategorie zijn beter gedocumenteerd (Tabel 2). Van vijftientig bijzettingen (71,4%) kon de ouderdom bepaald worden. Het betreft zesentwintig personen, gezien de dubbele begraving van een vrouw van 20 à 30 jaar en een neonaat. Op de acht geattesteerde kinderen was er de reeds vermelde baby. De andere kinderen overschreden de leeftijd van 4 jaar niet met uitzondering van een bijzetting, waarvan de leeftijd op 5 à

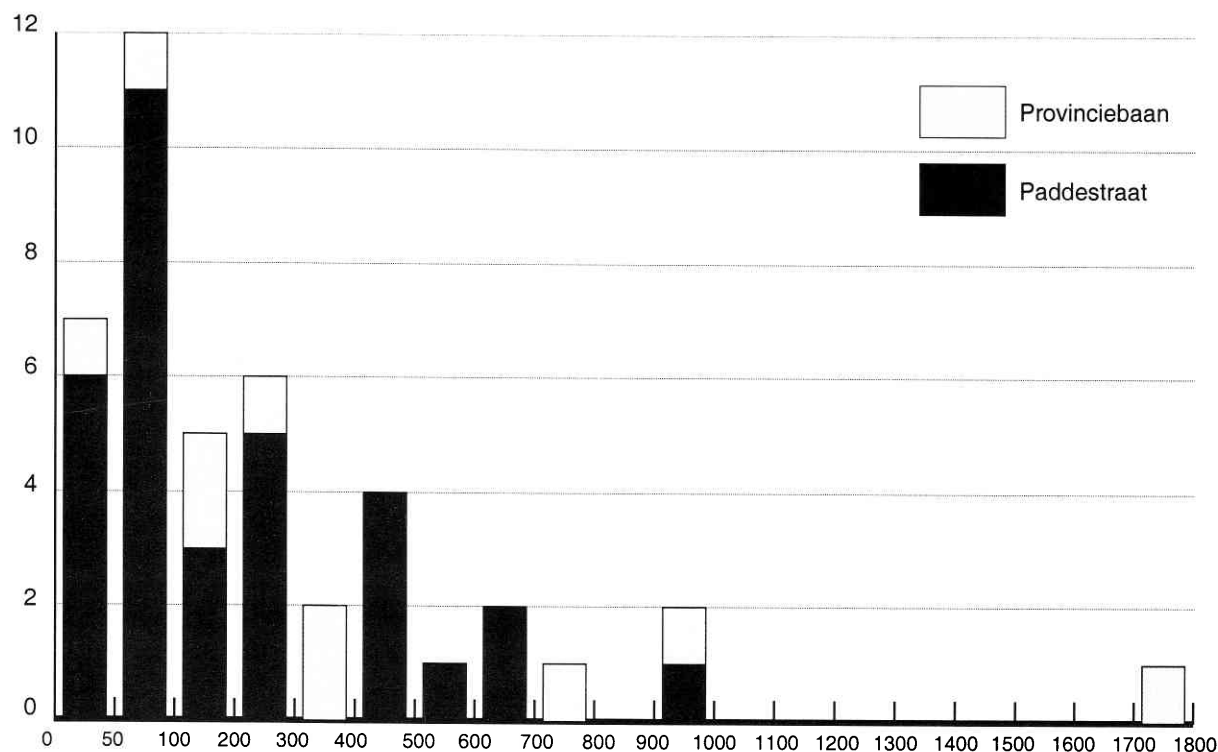

Fig. 3 — Aanduiding van het gewicht van de menselijke crematieresten per bijzetting en van de aantallen per gewichtscategorie in de twee grafvelden.

Leeftijdsgroep	Aantal	Percentage
Neonaten (0 – 1)	1	3,9
Kinderen (1 – 14)	7	26,9
Juveniles (14 – 18)	–	–
Mannelijke volwassenen	3	11,5
Vrouwelijke volwassenen	5	19,2
Volwassenen onbepaald	10	38,5
Totale Aantal	26	100

Tabel 2 — Leeftijd en geslachtsbepaling van het grafveld aan de Paddestraat.

14 jaar wordt geschat. Deze groep omvat 30,8 % van de gedetermineerde populatie. De achttien volwassenen (69,2 %) horen hoofdzakelijk thuis in de categorie tussen 20 en 40 jaar. Één van deze personen is mogelijk nog een tiener (graf 18). Van drie personen (11,5 %) werd een ouderdom tussen 20–60 jaar bepaald; deze kunnen tot de ouderen binnen het grafveld worden gerekend. Specifieke verschillen tussen de geattesteerde mannelijke en vrouwelijke crematies treden er niet op. Één van de oudere personen in het grafveld is een vrouw (graf 26).

Op het verbrande been van het axiaal skelet in graf 32 kon een geval van osteophytose (arthritis) vastgesteld worden. De ouderdom van deze man bedroeg op basis van de epifysen

en de schedelnaden tussen 20–40 jaar. Gezien het optreden van arthritis als een verouderingskenmerk kan beschouwd worden, is de leeftijd van de betrokken persoon eerder in tweede helft van de groep 20–40 jaar te situeren.

In vier gevallen zijn enkele schaarse restanten van verbrand dierlijk bot tussen de menselijke restanten weergevonden. Het betreft de graven 11, 26, 32 en 37. Elk van deze bijzettingen was reeds vergezeld van grafgiften in de vorm van aardewerk.

4. HET GRAFVELD VELZEKE/PROVINCIEBAAN

Van de elf geattesteerde crematies kon van tien (90,9 %) ervan het botmateriaal bestudeerd worden. De graven hebben vooral te lijden gehad onder de latere dense Gallo-Romeinse occupatie in deze zone. Het areaal van het voormalige grafveld werd opgenomen in de zuidoostelijke sector van de Gallo-Romeinse vicus (Deschietter *et al.*, 1997 & 1998). De bewaarde crematies kwamen vooral aan het licht in sectoren waar er minder Romeinse kuilen waren ingegraven.

Het gewicht van het beendermateriaal schommelt van 4 g tot 1788 g (Tabel 3).

Grafnummer	Gewicht g	Fragmentatie cm	Verbranding	Geslacht	Leeftijd
V70/A8/1	997	3-6	3-4	M	20-40
V70/A5/2	326	1-4	4	-	20-40
V70/A5/3	339	2-3	4-5	M?	37-46
V70/A3/4	233	1-3	4-5	-	> 20
V70/A2/6	1788	2-6	5	M	50-70
V70/A2/7	114	1-2	4	-	-
V70/A1/8	4	-	-	-	-
V73/D5/10	98	1-3	4	-	> 19
V74/C5/12	717	3-8	4	M	25-40
V70/A5/14	167	1-4	5	M	30-60

Tabel 3 – Overzicht van de fysisch-anthropologische gegevens per crematie in het grafveld Provinciebaan.

Het eerste cijfer is afkomstig van een zwaar verstoord graf. Het laatste cijfer is van een intact graf (nr. 6) dat onder een Romeins betonvloertje was bewaard (De Mulder & Rogge, 1995: 16). Het gewicht van de andere crematies situeert zich tussen 50 tot 1.000 g. Het gemiddelde per bijzetting bedraagt 478 g, opmerkelijk hoger dan de gegevens voor de necropool aan de Paddestraat. De graven 1, 6 en 12 zijn in quasi integrale staat teruggevonden.

De verbrandingsgraad van het been is overwegend in de categorie 4 of 5 te plaatsen, maar neigt meer naar de categorie 5, zeer goede verbranding boven de 800°. Een graf hoort thuis in de verbrandingsgraad middelmatig tot goed verbrand met een hitte van 450 tot 800°.

Bij vijf doden kon het geslacht bepaald worden, het bleken allemaal mannen te zijn. Graf 4 leverde een spinschijfje op. De potentiële toewijzing als een attribuut van een vrouwelijke bijzetting is echter onzeker (*cf. supra*).

Bij acht crematies kon eveneens de leeftijd van de overledene vastgesteld worden. Al deze personen waren ouder dan 20 jaar, gemiddeld tussen 20 tot 40/50 jaar. Één overledene bereikte de leeftijd van 30-60 jaar. De ouderdomsdeken van de begraafplaats was bijgezet in context nr. 6. In deze urne, die was afgedekt door een schaal, waren de verbrande resten van een man van 50-70 jaar gedeponneerd. Op basis van het spaakbeen (radius) [diameter 22 mm] werd een lichaamslengte van ca. 1,75 m berekend. Op fragmenten van de onderkaak (mandibula) van deze man werden ter hoogte van de 2de en de 3de molaar sporen van tandvleesontsteking vastgesteld.

In graf 14 werden enkele kleine botjes van een dier vermengd met menselijke beenderen geattesteerd.

5. ENKELE DEMOGRAFISCHE WAARNEMINGEN IN DE VELZEEKSE URNENGRAFVELDEN

Een demografische reconstructie van de omvang van de late bronstijd en vroege ijzertijd gemeenschappen te Velzeke is op basis van de huidige gegevens nog niet mogelijk. Van het urnengrafveld aan de Paddestraat, dat zich over een lengte van meer dan 140 m uitstrekt, is maar een klein segment opgegraven. De necropool Provinciebaan is zwaar verstoord door de latere Gallo-Romeinse bewoning. Bovendien is van beide begraafplaatsen de begrenzing voorlopig nog niet gekend. Dit probleem stelt zich voor alle urnengrafvelden in het westen van België. Geen enkele vindplaats is integraal onderzocht of een gedeelte van de site was reeds vernietigd voor de opgravingen (De Mulder, 1994: 118-121).

In het grafveld aan de Paddestraat werden de crematies van een neonaat en zeven kinderen in de leeftijdscategorie van 2 tot 14 jaar ontdekt. Zij vertegenwoordigen 30,8 % van de onderzochte bijzettingen (fig. 4). Opvallend is de korte levensduur van deze kinderen, slechts één werd ouder dan 4 jaar. Dit cijfer is ook vastgesteld in de necropool te Destelbergen. De neonaten en kinderen omvatten 25,4 % van de populatie van de begraafplaats (Janssens, 1986: 133).

Bijzettingen van kinderen komen ook met vaste regelmaat in de grafvelden van de „Nieder-rheinische Grabhügelkultur“ voor. Te Ranst nabij Antwerpen vertegenwoordigen zij 36,4 %

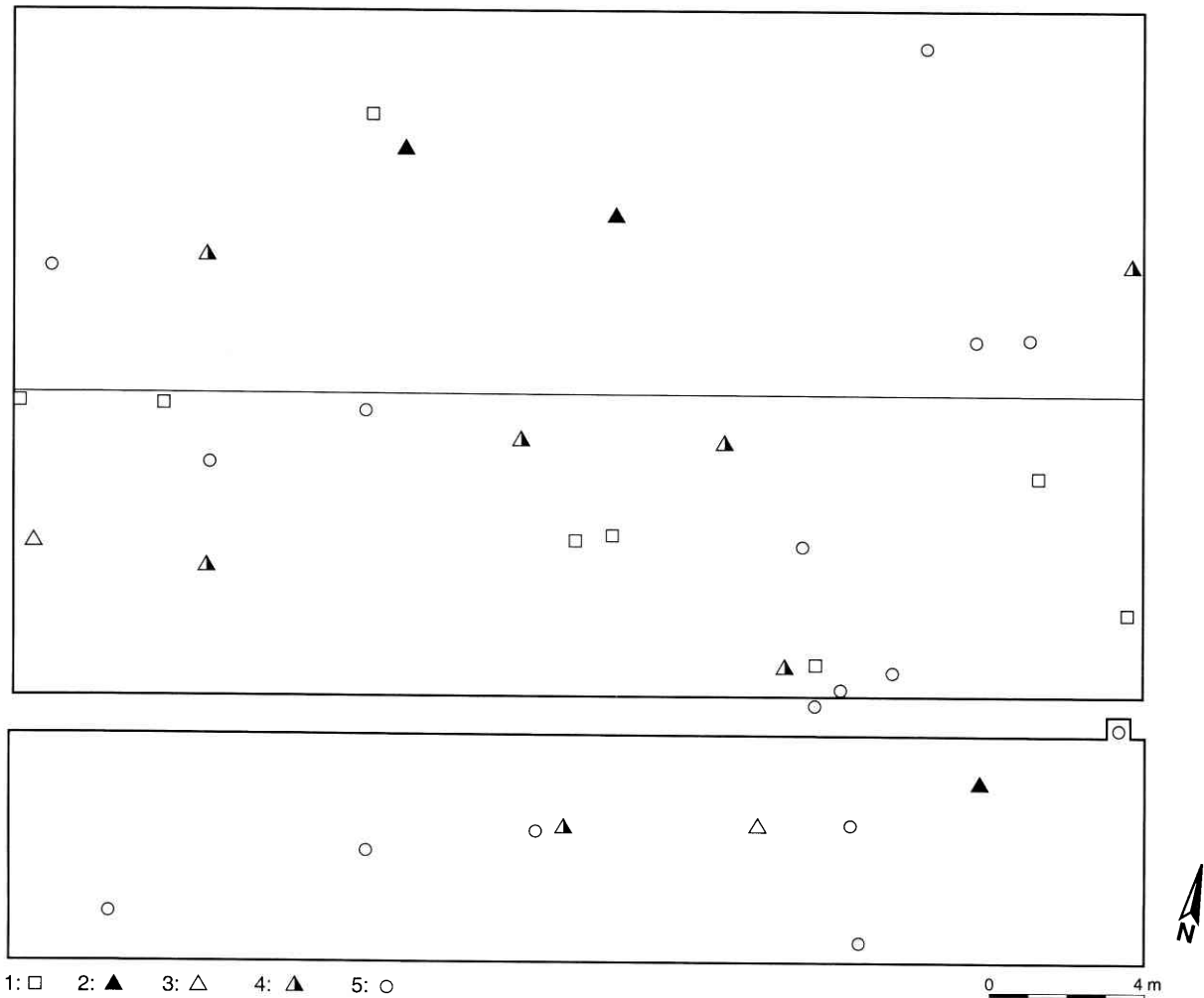

Fig. 4 – Verspreiding van de leeftijdsgroepen in de necropool aan de Paddestraat.
1: kinderen, 2: mannen, 3: vrouwen, 4: volwassenen, 5: ongedetermineerde graven.

van de overledenen (Lauwers & Van Impe, 1980). In het grafveld van Donk maken de kinderen 37,9 % van de bijgezette populatie uit (Van Impe, 1980). Een hoog percentage van kinderbijzettingen komt voor in twee andere urnengrafvelden uit de Kempen. Te Neerpelt/Achelse Dijk (Roosens *et al.*, 1975) en Rekem/Hangveld (Van Impe, 1980) staan zij respectievelijk borg voor 52 % en 44 % van de gecremeerde doden. Voorbeelden van begraafplaatsen met kinderbijzettingen in zuidelijk Nederland zijn o.a., Sint-Oedenrode waar op vijf onderzochte urnengraven drie kinderen werden geïdentificeerd (Van Der Sanden, 1981: 325). Te Beegden maakten de kinderbijzettingen 38 % van het grafveld uit (Roymans, 1999: 76). Voor de necropool van Someren/Waterdael ligt dit cijfer lager met 12 % kinderen (Kortlang, 1999: 165).

Jonggeborenen en kinderen zijn in het algemeen ondervertegenwoordigd in de urnengrafvelden. In de pre-moderne maatschappijen schommelt hun proportioneel aandeel meestal tussen 45 en 65 % van de overleden bevolking door de hoge kindersterfte (Hessing, 1989: 327). Enkel Neerpelt/Achelse Dijk en Rekem/Hangveld benaderen deze gegevens. Voorzichtigheid is wel geboden omdat het botmateriaal van deze twee vindplaatsen werd geanalyseerd volgens oudere onderzoeksmethodes. De ondervertegenwoordiging van kinderen in de meeste grafvelden uit de late bronstijd en vroege ijzertijd is aan diverse factoren te wijten. Een experiment met het cremen van kinderlijken heeft aangetoond dat er na de verbranding voldoende bot overblijft. Het is dus niet mogelijk dat al de restanten van het skelet door de hitte vernietigd worden (Holck, 1997: 35–36). Een optie vormt de veronderstelling dat kinderen

op een andere wijze worden bijgezet dan volwassenen. Begruaving in de nederzetting zelf is een mogelijkheid. Bijzettingen van jongeren in kleinere grafheuvels of ondiepe vlakgraven, die meer gevoelig zijn aan erosie, is een andere verklaring voor de onderrepresentatie van kinderen (Tol, 1999: 108; Kortlang, 1999: 167). Voor het zuiden van Nederland heeft men echter vastgesteld dat in tegenstelling tot de midden bronstijd kinderen voor het eerst duidelijk geattesteerd worden in het grafritueel, ondanks hun ondervetegenwoordiging. Zij komen voor in vlakgraven, in meervoudige begravingen in associatie met een volwassene en als primaire of secundaire bijzetting in de kleine grafheuvels van de urnenvelden. De grafmonumenten uit de midden bronstijd hadden een meer familiaal karakter, waarin kindergraven hoofdzakelijk als secundaire bijzettingen werden herkend. Daaruit kan geconcludeerd worden dat zij als volwaardige leden van de gemeenschap een bijzetting op de collectieve begraafplaats kregen (Roymans & Kortlang, 1999: 42–43).

De urnengrafvelden in westelijk België kenmerken zich door het overwicht van vlakgraven en het schaarse voorkomen van grafmonumenten. De kinderbijzettingen in het grafveld aan de Paddestraat komen enkel in vlakgraven voor. Het tweede grafveld aan de Provinciebaan kent geen crematies van jongeren. In de necropool van Destelbergen komen kinderen zowel in vlakgraven als binnen grafmonumenten voor. Graf 100 herbergt de resten van een kind van 1 à 6 jaar en is gelegen in de centrale as van een ovale structuur, gedateerd in de eindfase van de late bronstijd (De Laet *et al.*, 1986: 107). Een tweede crematie (graf 22) is een dubbelgraf van een volwassen man (ca. 40 jaar) en een kind (?) in het midden van een vierkante structuur uit de vroege ijzertijd (De Laet *et al.*, 1986: 94).

Bij gebrek aan anthropologische informatie voor de midden bronstijd in het westen van België, is de verandering van de positie van kinderen binnen de toenmalige maatschappij moeilijk te vergelijken, zoals in het zuiden van Nederland. In de midden bronstijd behoort onze regio tot het verspreidingsgebied van de Hilversumcultuur (Theunissen, 1999) en kan een parallelle evolutie verondersteld worden.

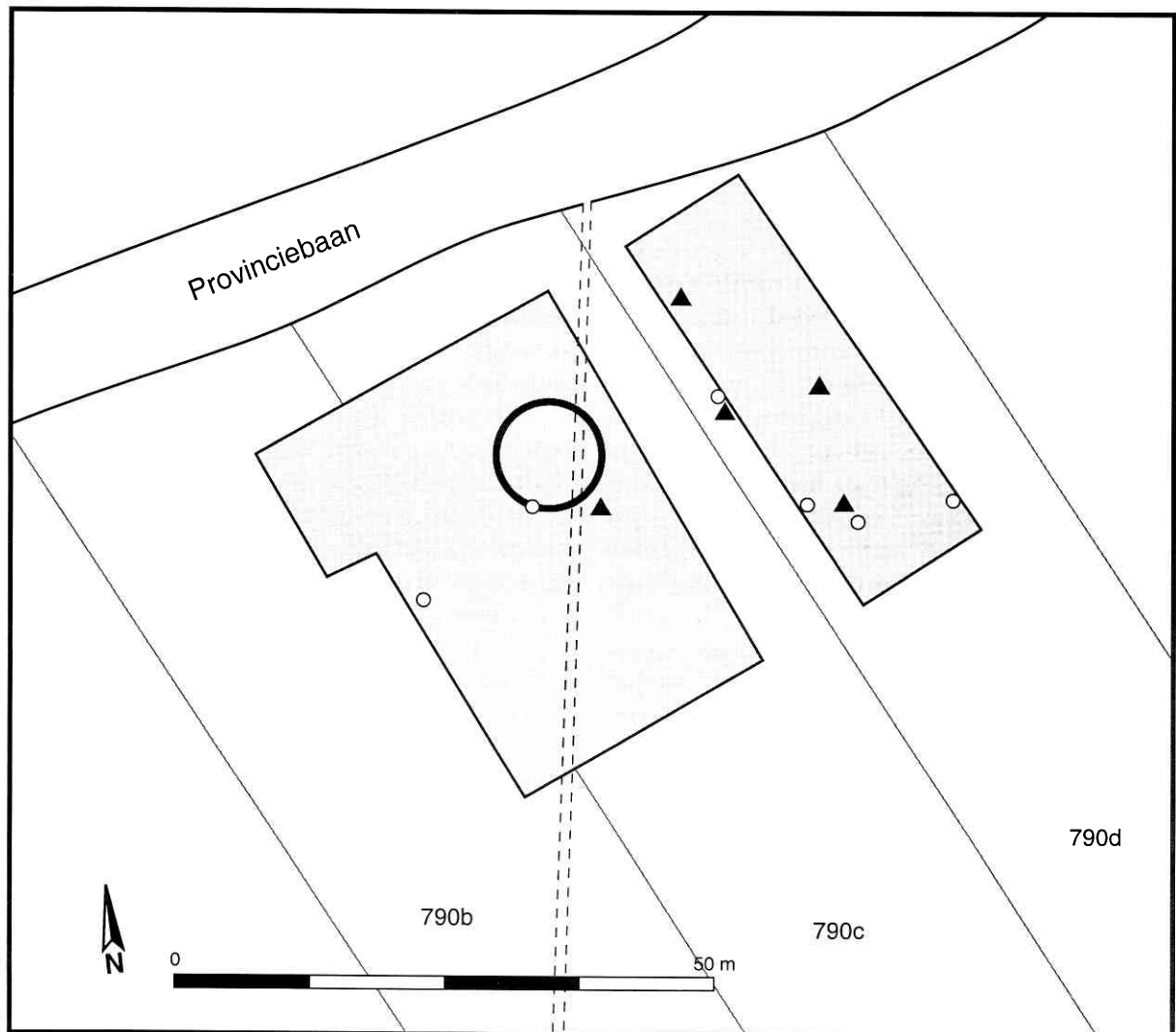
In het grafveld van de Paddestraat kwam een meervoudige bijzetting van een volwassen vrouw en een neonaat voor. In het westen van België is enkel te Destelbergen een meervoudige crematie bekend. Het betreft een volwassen man

en de vermoedelijke resten van een kind. In het urnenveld van Donk (Van Impe, 1980a) en in de Zuidnederlandse begraafplaats van Someren-Waterdael (Kortlang, 1999: 164) komen respectievelijk twee en één bijzettingen van een volwassen vrouw en een neonaat voor. In het grafveld van Beegden zijn er verscheidene meervoudige crematiegraven; niet alleen van een volwassen persoon en een kind, maar ook van meerdere volwassenen en/of kinderen. Een urnengraf telde zelfs de restanten van zeven individuen (Roymans, 1999: 77).

De vroege ijzertijd necropool aan de Provinciebaan kenmerkt zich door zijn exclusiviteit voor mannen (fig. 5). Bijzettingen van vrouwen en kinderen werden niet geattesteerd. Dit kan het gevolg zijn van de bewaarde archeologische informatie of er kunnen andere factoren aan het werk zijn. In de meeste urnenveldennecropolen wordt in zekere mate de toenmalige gemeenschap in de dodenpopulatie weerspiegeld. De urnenvelden functioneren als een territoriaal focuspunt voor een aantal families binnen een regio. De grafvelden spelen een belangrijke rol in de cosmologie van de locale groep (Roymans & Kortlang, 1999: 40 e.v.). De exclusiviteit van een begraafplaats voor een bepaalde sexe komt echter op twee andere vindplaatsen in de Belgische Kempen voor. Te Zittaart werden volgens de anthropologische studie enkel vrouwen en kinderen bijgezet in een klein grafveldje, dat enkel uit vlakgraven bestond (Roosens & Meex, 1975). Eenzelfde attestatie werd gedaan op de vindplaats van Neerpelt/Achelse Dijk. De anthropologische gegevens wijzen in de richting van een begraafplaats gereserveerd voor vrouwen en kinderen. Beide sites dateren uit de late bronstijd. De necropool te Neerpelt blijft waarschijnlijk tot in het begin van de vroege ijzertijd in gebruik. Een verklaring voor dergelijke fenomenen dient eerder gezocht te worden in factoren die op regionaal niveau een rol spelen. Voor de begraafplaats te Velzeke kan een hypothese in de sociale sfeer geformuleerd worden (*cf. infra*).

6. SOCIALE VERSCHILLEN IN DE VELZEKSE NECROPOLEN

Grafvelden uit de late bronstijd worden in het westen van België in het algemeen gekenmerkt door weinig uitgesproken sociale verschillen in het begrafenisritueel (Bourgeois, 1989; De

1: □ 2: ▲ 3: △ 4: ▲ 5: ○

Fig. 5 — Verspreiding van de leeftijdsgroepen in de necropool aan de Provinciebaan.
1: kinderen, 2: mannen, 3: vrouwen, 4: volwassenen, 5: ongedetermineerde graven.

Mulder, 1994). Statusverschillen op basis van de grafcontexten met hun eenvoudige grafgiften zijn moeilijk te onderscheiden. De gemeenschappelijke urnenveldennecropolen en het karakter van de crematies wijzen op een sterk ideologisch accent op de groepsidentiteit (Wason, 1994). De talrijke baggervondsten uit de Schelde en haar bijrivieren werpen echter een ander licht op de maatschappelijke verhoudingen binnen de late bronstijd gemeenschappen. Enkele honderden bronzen voorwerpen werden tijdens diverse ingrepen uit de Scheldebbedding opnieuw aan het licht gebracht (Verlaeckt, 1996a). Deze bronzen objecten zijn vooral tijdens de late bronstijd, en meer bepaald tijdens de begin- en de eindfase, in de rivier gedeponerd. Een gangbare

interpretatie, gestoeld op etnologische parallellen (Mauss, 1967; Brun, 1988), beschouwt deze baggervondsten als uitingen van sociale competitie tussen elitegroepen. De toegang tot elitaire netwerken en daarmee gepaard de mogelijkheid om prestigieuze bronzen voorwerpen te verwerven zorgden ervoor dat binnen de bronstijd gemeenschappen bepaalde groepen een hogere sociale status konden verwerven. Tijdens crisisperiodes zou de heersende elite onder druk van de groepsideologie gedwongen worden om de kloof met de lagere sociale klassen te verkleinen door prestigieus metaal in de rivier te deponeren. Het resultaat was tweeledig: de sociale status binnen de gemeenschap werd verhoogd en concurrerende elitegroepen werd de toegang

tot de bronsvoorraad, die garant stond voor status, ontzegd (Verlaeckt, 1996b: 62–67). Tijdens de late bronstijd vormde het Scheldegebied een belangrijk regionaal economisch en politiek machtscentrum binnen de elitehandelsnetwerken in Noordwest-Europa (Roymans, 1991: 28).

In de vroege ijzertijd treed een kentering op. De necropolen in westelijk België bleven nog steeds hun egalitair karakter behouden, maar sommige graven weerspiegelen subtiele sociale verschillen binnen de gemeenschap. Het Scheldegebied verliest ook zijn positie als machtscentrum. Het machtsaccent verschuift meer naar het oosten en het centrum van België (Roymans, 1991: 47). In deze gebieden verschijnen ook de zogenaamde krijgersgaven, voorzien van wapens en paardentuig. Deze veranderingen kaderen in verschuivingen die zich vanaf het einde van de bronstijd (9de eeuw) in Centraal-Europa voordoen. De nieuwe handelsnetwerken van zuid naar noord werken het ontstaan van nieuwe elitegroepen en meer uitgesproken statusverschillen binnen de maatschappij in de hand (Brun, 1987).

Het grafveld aan de Paddestraat werd in gebruik genomen omstreeks 1100 v. Chr. (Ha A2) en kende zijn piek in de loop van de late bronstijd. Enkele schaarse crematies, die in Ha C thuishoren, wijzen erop dat de necropool nog een beperkte periode tijdens de vroege ijzertijd functioneerde. Het anthropologisch onderzoek bracht geen nieuwe inzichten aan het licht inzake de sociale verhoudingen binnen de lokale gemeenschap. De necropool aan de Paddestraat blijkt geen enkele uitgesproken sociale differentiatie te weerspiegelen. Het aantal grafgraven is beperkt in hoofdzaak tot één stuk aardewerk, uitzonderlijk zijn er twee voorwerpen meegegeven. In vier gevallen was er aanduiding van dierlijke resten, die op de brandstapel hadden gelegen en met de menselijke overblijfselen in de urne waren gedeponeerd samen met een bijgave in de vorm van een beker of kom. De urne van crematie 38 herbergde de resten van een volwassen vrouw, vergezeld van een spinschijfje en een kom. Een bijzetting verschilt van het vastgestelde patroon. In urnengraf 6 was een volwassen persoon — ca. 20–40 jaar oud — bijgezet, vergezeld van drie andere potten. Een van deze grafgraven was een schouderbeker, waarin Centraaleuropese invloeden zichtbaar waren. De crematie dateerde uit de fase Ha B1 (De Mulder & Rogge, 1995: 22). Door de samenstelling van het grafensemble is duidelijk dat

een persoon zijn persoonlijke status binnen de lokale gemeenschap heeft willen benadrukken. In het algemeen kan gesteld worden dat de necropool geen uitgesproken sociale verschillen weerspiegelt, ook niet op het vlak van leeftijd en geslacht. De aanwezigheid van alle leeftijds categorieën wijst erop dat deze begraafplaats door de volledige lokale gemeenschap werd gebruikt.

In het begin van de vroege ijzertijd (750/700 v. Chr.) werd de necropool aan de Provinciebaan in gebruik genomen. Deze begraafplaats functioneerde tijdens de fase Ha C en werd in de loop van de periode Ha D (600–500/450 v. Chr.) verlaten. Ondanks het beperkte aantal ontdekte graven, zijn de resultaten van het anthropologisch onderzoek verrassend. Op basis van de graven, waarvan het geslacht van de overledene kon bepaald worden, zijn enkel mannen vastgesteld. In graf 4, waarvan het geslacht niet kon gedetermineerd worden, werd als grafgift o.a. een spinschijfje meegegeven. Uitgaande van de premisse dat in laag gestructureerde stamverbanden de productie van textiel vooral een activiteit van de vrouwen was, zou op basis van dit object voorzichtig de hypothese gesuggereerd kunnen worden dat dit een aanduiding is van een potentieel vrouwengraf (Nelson, 1997). In de grafvelden van Velzeke/Paddestraat en Destelbergen (De Laet *et al.*, 1986: 99–100) zijn telkens de crematieresten van een vrouw vergezeld van een spinschijfje aangetroffen. Het meegegeven van een dergelijk object in de urne kan gefungeerd hebben als een symbool voor de vrouw en/of haar activiteiten op economisch vlak binnen het huishouden (Hodder, 1986). Te Rekem/Hangveld is eveneens een vrouwengraf met een spinschijfje geattesteerd (Van Impe, 1980b: 10, gr. 7). In het grafveld van Borsbeek, nabij Antwerpen, was een spinschijfje meegegeven in een kindergraf (Van Impe, 1972: 9 en 35, gr. 4). Zoals reeds vermeld komt echter in het urnengrafveld van Someren-Waterdael (Nl.) een spinschijfje in associatie met een mannelijke bijzetting voor (Kortlang, 1999: 152).

Op het vlak van de leeftijds categorieën valt het ontbreken van kinderen in de grafveldpopulatie op. Enkel volwassenen en ouderen komen voor.

Één graf (nr. 6) onderscheidt zich binnen het globale beeld van het grafveld. De botrestanten behoorden toe aan een man van 50–70 jaar, de oudst geattesteerde persoon binnen de necropool aan de Provinciebaan en ook in vergelijking met de leeftijd van de overledenen in het

urnenveld aan de Paddestraat. De urne waarin de restanten waren bijgezet, was een typische overgangsvorm uit de late bronstijd. Op basis van de kreisdellen op een fragment van een verbrande pot in de set van bijgaven is deze crematie in de vroege ijzertijd gedateerd. Daardoor is dit graf het oudste van het urnengrafveld aan de Provinciebaan. De urne was afgedekt met een schaal en bevatte fragmenten van drie andere individuen in aardewerk. De relatieve rijkdom van de crematie, het specifieke karakter ervan door de afdekking met een schaal, de vroege datering van het graf en de ouderdom van de overledene wijzen er duidelijk op dat we hier te maken hebben met een persoon die een bepaalde status binnen de gemeenschap genoot.

De anthropologische resultaten tonen duidelijk de veranderingen aan, die in het urnengrafveld aan de Provinciebaan optreden. Het oudste graf van deze necropool situeert zich in de overgangsfase late bronstijd-vroege ijzertijd, wanneer het urnenveld aan de Paddestraat nog in gebruik is. De persoon, die werd bijgezet, vertolkte een belangrijke rol binnen de lokale gemeenschap. Er kan gedacht worden aan iemand die zich heeft opgeworpen als een nieuwe belangrijke leider in de onstabiele periode tijdens de 9de–8ste eeuw (Brun, 1987). Vanaf de periode Ha B2 (ca. 900 v. Chr.) treed in het Centraaleuropese gebied een periode van crisis op, die de bestaande handelsnetwerken verstoort. Typierend voor deze periode van destabilisering is het opduiken van versterkingen. Locale chefs krijgen de mogelijkheid om zich te manifesteren als de beschermers van de eigen groep. De meeste gemeenschappen plooiën op economisch vlak op zichzelf terug. De opkomst van het ijzer is tevens een weerspiegeling van de desintegratie van de lange-afstandshandelsnetwerken, waarvan de bronsnijverheid afhing (Brun, 1988: 609–611). Tijdens de vroege ijzertijd verliest de Scheldevallei haar positie als economisch machtscentrum door de ingrijpende veranderingen in Centraal-Europa, die de bestaande netwerken en sociale structuren omver werpen.

De specifieke bijzetting van de overledene in graf 6 aan de Provinciebaan kan in deze optiek geïnterpreteerd worden. Deze persoon heeft zich waarschijnlijk in de crisisperiode op het einde van de late bronstijd/begin vroege ijzertijd, kunnen opwerpen als een lokale leider, profiterend van de verstoringen binnen de bestaande sociale maatschappelijke context. Deze veranderingen binnen de lokale gemeenschap

worden benadrukt door het in gebruik nemen van een nieuw grafveld aan de Provinciebaan, op ongeveer 1 km van het urnenveld aan de Paddestraat, dat op dat ogenblik nog gefrequentieerd werd.

De site van Velzeke neemt bovendien een interessante geografische positie in. Beide grafvelden zijn gesitueerd op een plateau, gelegen tussen twee beken met een verbinding naar de Zwalm, een bijrivier van de Schelde. Dit plateau is een van de hoogste punten in de regio en biedt een uitstekend overzicht over de streek. De vruchtbare leembodem en de beekvalleien leveren interessante mogelijkheden op voor landbouw en veeteelt. Momenteel zijn er echter nog geen nederzettingen bekend uit deze periode. De positie van de site is ideaal als een centrale plaats voor de regionale gemeenschap, de ontwikkeling van de Gallo-Romeinse vicus is daar het bewijs van.

Binnen de wisselende sociale context van de vroege ijzertijd maken nieuwe leiders hun opgang. De keuze van een nieuwe begraafplaats symboliseert de nieuwe verhoudingen binnen de lokale gemeenschap. Het feit dat tot nu toe enkel mannen geïdentificeerd zijn in de begraafplaats van de Provinciebaan verleidt tot de hypothese dat enkel een beperkt segment van maatschappij op deze plaats werd bijgezet. Het opduiken van de zogenaamde wapengraven in andere gebieden, doet denken aan de opgang van een 'krijgersethiek' binnen de vroege ijzertijd-gemeenschappen.

7. BESLUIT

Het onderzoek van de gecremeerde resten van twee urnengrafvelden te Velzeke heeft interessante voorlopige resultaten opgeleverd. De beide necropolen zijn echter nog niet integraal onderzocht. In de crematies van het grafveld Paddestraat wordt de volledige bevolking van de regio weerspiegeld. Verder onderzoek van de vindplaats zou echter meer inzicht kunnen verschaffen in verband met de occupatieduur en de demografische gegevens van de site.

Op middellange termijn zal de sector van het urnengrafveld aan de Provinciebaan wegens bouwactiviteiten dienen opgegraven te worden. De nieuwe crematies, die daarbij aan het licht zullen komen, zullen de hypothese van een

hoofdzakelijk mannelijk grafveld, dat een indicatie vormt van de veranderende sociale relaties, al dan niet bevestigen.

Dankwoord

Met dank aan prof. dr. J. Bourgeois voor het nalezen en corrigeren van de Franse samenvatting.

Bibliografie

- BOURGEOIS J., 1989. De ontdekking van nieuwe grondstoffen en de eerste metaalbewerkers in Temse en in het Waasland. In: H. Thoen (red.), *Temse en de Schelde. Van de IJstijd tot Romeinen*. Brussel, Gemeentekrediet: 44–68.
- BRAECKMAN K., DE MULDER G. & DESCHIETER J., 1997. Noodopgravingen in de Romeinse vicus van Velzeke: 'Het Kwakkel-project', een eerste evaluatie. *Vobov-Info*, 46: 11–14.
- BRUN P., 1987. *Princes et princesses de la Celtique. Le premier Âge du Fer (850–450 av. J.-C.)*. Paris, Éditions Errance: 217 blz.
- BRUN P., 1988. L'entité « Rhin-Suisse-France orientale » : nature et évolution. In : P. Brun & C. Mordant, *Le groupe Rhin-Suisse-France orientale et la notion de la civilisation des Champs d'Urnes. Actes du colloque international de Nemours 1986*. [Mémoires du Musée de Préhistoire d'Île-de-France, 1] Nemours, Éditions A.P.R.A.I.F.: 599–620.
- DE LAET S.J., THOEN H. & BOURGEOIS J., 1986. *Les fouilles du Séminaire d'archéologie de la Rijksuniversiteit te Gent à Destelbergen-Eenbeekeinde (1960–1984) et l'histoire la plus ancienne de la région de Gent (Gand) I. La période préhistorique*. Dissertationes Archaeologicae Gandenses, 23. Brugge, De Tempel: 225 blz.
- DE MULDER G., 1994. Aspects of the funeral ritual in the Late Bronze Age and the Early Iron Age in the western part of the Flemish region. *Helinium*, 34: 94–133.
- DE MULDER G. & ROGGE M., 1995. *Twee urnengrafvelden te Zottegem-Velzeke*. Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen – site Velzeke. Gewone reeks, 1. Zottegem, PAMZOV-site Velzeke: 111 blz.
- DE MULDER G. & SMITS L., 1999. Onderzoek van menselijke crematies uit twee urnenveldennecropolen te Velzeke (O.-VI.), *Lunula. Archaeologia protohistorica*, 7: 43–45.
- DESCHIETER J., DE MULDER G. & BRAECKMAN K., 1998. Zottegem-Velzeke. Opgravingen in de Gallo-Romeinse vicus. Een voorlopig verslag 1997. In: *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1997*. Gent: 116–121.
- HESSING W. A. M., 1989. Wijk bij Duurstede 'De Horden': Besiedlung und Bestattungen aus der frühen Eisenzeit. *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 39: 297–344.
- HODDER I., 1991. *Reading the past. Current approaches to interpretation in archaeology*. Cambridge, Cambridge University Press, 221 blz.
- HOLCK P., 1997. Why are small children so seldom found in cremations? In: E. Smits, E. Iregren & A. G. Drusini (uitg.), *Cremation studies in archaeology*. Saonara, LOGOS Edizioni: 33–38.
- HUMMEL S. & SCHUTKOWSKI H., 1993. Approaches to the histological age determination of cremated human remains. In: G. Grupe & N. Garland (uitg.), *Histology of ancient human bone: methods and diagnosis*. Berlin, Springer Verlag: 111–123.
- JANSSENS P. A., 1986. Les ossements incinérés de Destelbergen. Étude anthropologique. In : S.J. De Laet, H. Thoen & J. Bourgeois, *Les fouilles du Séminaire d'archéologie de la Rijksuniversiteit te Gent à Destelbergen-Eenbeekeinde (1960–1984) et l'histoire la plus ancienne de la région de Gent (Gand) I. La période préhistorique*. Dissertationes Archaeologicae Gandenses, 23. Brugge, De Tempel: 116–136.
- KORTLANG F., 1999. The Iron Age urnfield and settlement from Someren-'Waterdael'. In: F. Theuws & N. Roymans (uitg.), *Land and ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*. Amsterdam Archaeological Studies, 4. Amsterdam, University Press: 133–197.

- LAUWERS F. & VAN IMPE L., 1980. *Het urnenveld op het Ranstveld te Ranst*. Archaeologia Belgica, 229. Brussel, Nationale Dienst voor Opgravingen: 32 blz.
- MAUSS M., 1967. *The gift. Forms and functions of exchange in archaic societies*. New York – London, W. W. Norton & Co: 130 blz.
- NELSON S. M., 1997. *Gender in Archaeology. Analyzing power and prestige*. Walnut-Creek, AltaMira Press: 240 blz.
- ROOSENS H., BEEG G. & VAN IMPE L., 1975. *Bijzettingen uit de urnveldentijd te Neerpelt Grote Heide en Achelse Dijk*. [Archaeologia Belgica, 178] Brussel, Nationale Dienst voor Opgravingen: 36 blz.
- ROOSENS H. & MEEX F., 1975. *Vlakgraven uit de late Bronstijd te Zittaart, gem. Meerhout*. [Archaeologia Belgica, 173] Brussel, Nationale Dienst voor Opgravingen: 21 blz.
- ROYMANS N., 1991. Late urnfield societies in the Northwest European Plain and the expanding networks of Central European Hallstatt Groups. In: N. Roymans & F. Theuws (uitg.), *Images of the past. Studies on ancient societies in Northwestern Europe*. Studies in Prae- en Protohistorie, 7. Amsterdam: 9–89.
- ROYMANS N., 1999. The Early Iron Age urnfield of Beegden. In: F. Theuws & N. Roymans (uitg.), *Land and ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*. [Amsterdam Archaeological Studies, 4] Amsterdam, University Press: 63–86.
- ROYMANS N. & KORTLANG F., 1999. Urnfield symbolism, ancestors and the land in the Lower Rhine Region. In: F. Theuws & N. Roymans (uitg.), *Land and ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*. [Amsterdam Archaeological Studies, 4] Amsterdam, University Press: 33–61.
- SCHUTKOWSKI H., 1983. Über den diagnostischen Wert der Pars Petrosa ossis temporalis für die Geschlechtsbestimmung. *Zeitschrift für Morph. Anthropol.*, 75: 331–340.
- SCHUTKOWSKI H. & HUMMEL S., 1987. Variabilitätsvergleich von Wandstärken für die Geschlechtszuweisung an Leichenbränden. *Anthropologische Anzeiger*, 45 (1): 43–47.
- SMITS L. & HIDDINK H., 1999. Het onderzoek van crematieresten. In: N. Roymans, A. Tol & H. Hiddink (red.), *Opgravingen in Kampershoek en de Molenakker te Weert. Campagne 1996–1998*. [Zuidnederlandse Archeologische Rapporten, 5] Amsterdam, Vossiuspers AUP: 95–102.
- THEUNISSEN L., 1999. *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'*. Leiden, doctoraatsproefschrift: 264 blz.
- TOL A., 1999. Urnfield and settlement traces from the Iron Age at Mierlo-Hout. In: F. Theuws & N. Roymans (uitg.), *Land and ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*. Amsterdam Archaeological Studies, 4. Amsterdam, University Press: 87–132.
- VAN DER SANDEN W., 1981. The urnfield and the Late Bronze Age settlement traces on the Haagakkers at Sint-Oedenrode (province of North-Brabant). *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 31: 307–328.
- VAN IMPE L., 1972. *Een urnenveld te Borsbeek*. [Archaeologia Belgica, 140] Brussel, Nationale Dienst voor Opgravingen: 37 blz.
- VAN IMPE L., 1980a. *Urnenveld uit de late Bronstijd en vroege IJzertijd te Donk. I. Beschrijvende inventaris*. [Archaeologia Belgica, 224] Brussel, Nationale Dienst voor Opgravingen: 43 blz.
- VAN IMPE L., 1980b. *Graven uit de urnenveldenperiode op het Hangveld te Rekem*. [Archaeologia Belgica, 227] Brussel, Nationale Dienst voor Opgravingen: 25 blz.
- VERLAECKT K., 1996a. *Between river and barrow. A reappraisal of Bronze Age metalwork found in the province of East Flanders (Belgium)*. BAR International Series, 632. Oxford, Tempus Reparatum: 165 blz.
- VERLAECKT K., 1996b. Riviervondsten en depots: offers of reflectie van macht? In: K. Verlaeckt (red.), *Tussen heuvel en rivier. De bronstijd in Oost-Vlaanderen (ca. 2000–750 v. Chr.)*. Dendermonde: 49–71.
- WAHL J., 1982. Leichenbranduntersuchungen. Ein Überblick über die Bearbeitungs- und Aussagemöglichkeiten von Brandgräbern. *Prähistorische Zeitschrift*, 57 (1): 1–125.

WASON P.K., 1994. *The archaeology of rank*.
Cambridge, Cambridge University Press:
208 blz.

Workshop of European Anthropologists, 1980.
Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons. *Journal of Human Evolution*, 9: 517–549.

Adressen van de auteurs:

Guy DE MULDER
Wetenschappelijk medewerker
Provinciaal Archeologisch Museum
van Zuid-Oost-Vlaanderen – Site Velzeke
Paddestraat, 7
B-9620 Zottegem (België)
E-mail: guy.de.mulder@planetinternet.be

Liesbeth SMITS
Smits Anthropologisch Bureau
Kerkstraat, 305
NL-1017 GZ Amsterdam (Nederland)